

“הרבה עשו... כרבי שמעון בן יוחי ולא עלתה בידן”*

א

בסוגיה בברכות לה ע"ב מובאת מחלוקת תנאים ידועה:¹

תנו רבנן: ואספת דגנך, מה תלמוד לומר לפי שנאמר: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפידך', יכול דברים ככתבך? תלמוד לומר: 'ואספת דגנך' - הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי רבי ישמעאל. רבי שמעון בן יוחי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה ודש בשעת דישה וזורע בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה? אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר: 'ועמדו זרים ורעו צאנכם' וגו', ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר: 'ואספת דגנך...'.²

מיד אחר מכן באה התייחסותו של אביי למחלוקת זו, ואחריה מימרות נוספות הקשורות לעניין:

אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן, כרבי שמעון בן יוחי ולא עלתה בידן.

אמר להו רבא לרבנן: במטותא מינייכו, ביומי ניסן וביומי תשרי לא תתחזו קמאי, כי היכי דלא תטרדו במזונייכו כולא שתא.

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן משום רבי יהודה בר' אלעאי: בא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים, דורות הראשונים עשו תורתן קבע ומלאכתן עראי זו וזו נתקיימה בידן, דורות האחרונים שעשו מלאכתן קבע ותורתן עראי זו וזו לא נתקיימה בידן.

למימרה של אביי גרסות שונות וכבר ציין ר' נתן רבינוביץ בעל דקדוקי סופרים שהנוסח בכתב יד מינכן הוא: "הו רבנן דעבדין כר' ישמעאל ואקיים בידיהו ורבנן דעבדין כר' שמעון ולא אקיים בידיהו". בהגהותיו הוסיף שהנוסח בכתב יד פאריס ובספר הגדות התלמוד הוא: "טובא מרבנן עבדי כר' ישמעאל ואהנו כר' שמעון בן יוחאי ולא אהנו".

* המאמר נכתב בהנחייתו של הרב מרדכי סבתו וכחלק מעבודה בקורס: 'עיונים בנוסח התלמוד', שהתקיים במכללת יעקב הרצוג בשנת תש"ס.

1. הציטוט על פי הדפוס וילנה.

בדיקה של עדי הנוסח השונים למימרה של אביי מגלה שניתן למיין את כלל עדי הנוסח לשתי קבוצות: האחת הגורסת 'הרבה עשו', לעומת זו שנוסחה 'רבנן עבדי' (או כעין זה). רק לעד נוסח אחד, מדרש הגדול, יש גרסה ייחודית: 'הו דעבדי'.²

ב

ההבדל בין שני הנוסחים במימרה של אביי מביא גם לפירושים שונים שלה. השאלה היא למי פונה אביי בדבריו וממליץ להתרחק משיטתו של רבי שמעון בן יוחאי: האם לכלל בני העם או לתלמידי החכמים. המהרש"א שעמד לפניו הנוסח 'הרבה עשו כו' ישמעאל וכו', מפרש כך את המימרה של אביי:

נראה לפרש דודאי יש צדיקים גמורים דמקוים בהו שמלאכת עצמן נעשית ע"י אחרים אלא דמעטים המה... וכיון דמועטין הם כ"כ אין לכלל אדם לסמוך על זה לומר שאיני עושה מלאכה כלל לפי שמלאכתי נעשית ע"י אחרים שצדיק גמור אני דשמא הוא טועה ואינו צדיק גמור וזה שאמר הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן דרוב העולם אינן צדיקים גמורים והרבה עשו כרשב"י ולא כו', לפי שרובם אינן צדיקים גמורים כרשב"י.

גם לפני ר' חיים מוולוז'ין עמד הנוסח 'הרבה עשו', ובספרו נפש החיים הוא כותב פירוש הדומה לפירושו של המהרש"א:

ואמרו הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידם, והרבה עשו כרשב"י ולא עלתה בידם. היינו רבים דוקא, כי ודאי שלכלל ההמון כמעט בלתי אפשר שיתמידו כל ימיהם רק בעסק התורה, שלא לפנות אף שעה מְעַטט לשום עסק פרנסת מזונות כלל ועל זה אמרו באבות כל תורה שאין עמה מלאכה וכו'. אבל יחיד לעצמו שאפשר לו להיות אך עסוק כל ימיו בתורתו ועבודתו יתברך שמו ודאי שחובה מוטלת עליו שלא לפרוש אף זמן מועט מתורה ועבודה לעסק פרנסה חס ושלום וכדעת רבי שמעון בן יוחאי...³

העולה מפירושים אלה שדברי אביי נאמרו לכלל העם, שצריכים להימנע מללכת על פי שיטתו של רשב"י ועדיף שילכו על פי שיטתו של רבי ישמעאל. אך גם אביי מסכים שצדיקים גמורים ומיוחדים ראוי להם שיבחרו בשיטתו של רשב"י. כאמור, הפירושים של המהרש"א ור' חיים מוולוז'ין מבוססים על הנוסח 'הרבה עשו'. אך מי שאוחז בנוסח 'רבנן עבדי' מגיע לפירוש שונה. וכך כותב משה בר:⁴

2. בנספח למאמר מוצג אוסף הנוסחאות ממוין לקבוצות השונות.
3. ר"ח מוולוז'ין, נפש החיים, שער א, פרק ח, בני ברק תשמ"ט, עמ' כח-כט. והשווה מה שכתב האדמו"ר ר' צדוק הכהן מלובלין, צדקת הצדיק, סימן רכד, ירושלים תשמ"ז, עמ' קסט.
4. מ' בר, תלמוד תורה ודרך ארץ, בר-אילן ב, רמת גן תשכ"ד, עמ' 146-148.

“הרבה עשו... כרבי שמעון בן יוחי ולא עלתה בידן”

השאלה היא למי היו מכוונים דבריהם האמורים של ר' ישמעאל ושל רשב"י, לכלל בני העם או לחכמים ולתלמידיהם? אם נדון לפי לשונם וסגנונם בלבד, הרי דבריהם פונים לכלל העם. וכן אין לשלול מלכתחילה חובתם של כלל בני העם ללמוד תורה אולם מתוך בדיקה נוספת מתברר, שלא אל המוני העם נתכוונו שניהם אלא בעיקר לשכבת החכמים.

כדי להוכיח את טענתו הוא מביא כמה ראיות, ואחת מהן היא:

ולא רק דבריו של רשב"י היו מכוונים בראש ובראשונה לתלמידי-חכמים, כך הבינו האמוראים את דבריו של רבי ישמעאל, שתבע מן החכמים להתפרנס כדרך שהבריות מתפרנסות. וראיה לכך דבריו של אב"י. את דבריו מביאה הגמרא בשולי דבריהם - של ר' ישמעאל ורשב"י כלהלן: 'הוּו רבנן דעבדין כר"י ואקיים בידיהו ורבנן דעבדין כרשב"י ולא אקיים בידיהו'.⁵

כללו של דבר, אין לפרש את דבריהם של ר' ישמעאל ושל רשב"י אלא כמכוונים לשכבת החכמים, ובייחוד לרבנן, הם חכמי הישיבה. ואין הם מתייחסים במחלוקת האמורה לא להמוני-העם ולא לחכמים שהיו דיינים ומורי-הוראה.

בר קובע שדברי רבי ישמעאל ורשב"י מכוונים לחכמים ולתלמידיהם והוא מוכיח זאת מהמימרה של אב"י, לפי הגרסה המתאימה לתזה שלו: 'הוּו רבנן דעבדין'. מכל מקום לפי בר משתמע שגם דברי אב"י מכוונים לחכמים ולתלמידיהם, ולהם הוא ממליץ להימנע מללכת על פי שיטתו של רשב"י ולהעדיף את שיטתו של רבי ישמעאל. למסקנה דומה הגיע לאחרונה י' חזני.⁶

הבדלי הנוסח משפיעים אפוא על הפירוש. לפי הנוסח 'הרבה עשו' נראה שאב"י דיבר אל כלל העם ולא אל החכמים ותלמידיהם. לעומת זאת, על פי הנוסח 'רבנן עבדי' נראה יותר לפרש שאב"י דיבר אל החכמים, ובדבריו שלל את דרכו של רשב"י מכול וכול, אפילו לחכמים ולתלמידיהם; קל וחומר שאין הוא ממליץ להמון העם ללכת בדרך זו.

ג

הניסיון להכריע על פי עדי הנוסח שבידינו איננו פשוט. אנו מוצאים בהם גרסות לכאן ולכאן, וגם הניסיון למיינן על פי אזורים גאוגרפיים שונים אינו עולה יפה. לשתי הגרסות עדים אשכנזיים ועדים ספרדיים כאחד: הגרסה 'הרבה עשו' מתועדת הן ב'עין יעקב' הספרדי והן ב'לקוט שמעוני' האשכנזי; הגרסה 'רבנן עבדי' מתועדת בעדים אשכנזיים ככתב יד פירנצה מזה ובעד ספרדי כ'הגדות התלמוד' מזה.

5. בהערה 78 מוסיף בר: "הנוסח בפנים על פי דק"ס".

6. ראה: י' חזני, 'קבלו עליהם תלמוד והמעשה' - תורה, תלמוד תורה וקבלת תורה בזמן הזה, משלב לה, תש"ס, עמ' 103, הערה 99.

מכיוון שהשיקול של חלוקת עדי הנוסח לענפים אינו מועיל לענייננו, יש לתת את הדעת לתוכן המימרה וללשוניה. מעבר להבדלים בין תוכן הגרסות, יש גם הבדל לשוני ביניהן. לפי עדי הנוסח של 'הרבה עשו' כל המימרה היא בעברית ואילו לפי הנוסח 'רבנן עבדו' כל המימרה היא בארמית.

אפשר היה לטעון שהמימרה המקורית הייתה בארמית, שהרי זו שפת האמוראים בבבל. ועוד, מיד לאחריה מובאת מימרת רבא שהיא לפי כל עדי הנוסח ארמית: "אמר להו רבא לרבנן: במטותא מינייכו, ביומי ניסן וביומי תשרי לא תתחזו קמאי, כי היכי דלא תטרדו במזונייכו כולא שתא". מימרה ארמית זו מכוונת כלפי 'רבנן', ולפי ההקשר סביר שגם מימרת אביי כוונה כלפי 'רבנן' ושלשונה המקורית הייתה ארמית.

אך טיעון זה אינו חד משמעי. בבדיקת המימרות של אביי בתלמוד הבבלי הפותחות במילים "אמר אביי...", נמצאו מעל 1300 מימרות שרובן המוחלט בארמית. במימרות העבריות המועטות של אביי, מדובר בדרך כלל במקרים שבהם אביי ציטט מקור בעברית או ביטוי בעברית. אכן, הביטוי 'הרבה עשו כן ולא הועילו' או כעין זה מופיע ארבע פעמים בתלמוד ובמקרה אחד בהקשר של שאלת תורה ודרך ארץ.⁷ לפי זה אפשר לשער שמימרת אביי הייתה במקורה בעברית, ואביי נקט בלשון זה, ולא בארמית, מכיוון שביקש להשתמש בביטוי העברי 'הרבה עשו'. על פי זה יש לומר שבמשך הזמן המימרה תורגמה לארמית לצורך דוברי הארמית. אם נאמץ אפשרות זו נצטרך לומר שמדובר בשינוי שנעשה בתקופה מוקדמת מאוד, לפני המאה האחת עשרה, כאשר יהודים רבים עדיין דיברו ארמית והיה צריך לתרגם למענם קטעים מן הגמרא מעברית לארמית.

מובן שניתן להציע תיאור הפוך לתולדות הנוסח של המימרה: המימרה המקורית הייתה בארמית ובמשך הזמן היא שונתה על ידי המעתיקים לעברית משום שהזכירה להם את הביטוי העברי 'הרבה עשו', במיוחד לאור העובדה שביטוי זה מופיע בהקשר של תורה ודרך ארץ.

אולם גם אם נאמר שהמימרה המקורית הייתה 'הרבה עשו' ובמשך הזמן היא תורגמה לארמית, קשה להסביר מה גרם להוספת המילים 'רבנן', שהרי אין כל קושי שדורש שינוי זה. לעומת זאת אם נאמר שהמימרה המקורית הייתה 'רבנן עבדו', ניתן אולי להציע הסבר מה גרם להשמטה של המילה 'רבנן': המעתיקים העבירו את הביטוי 'הרבה עשו' מהמקור במסכת נידה אל סוגייתנו במסכת ברכות.

7. יומא מז ע"א: "תנו רבנן: שבעה בנים היו לה לקמחית וכולן שמשו בכהונה גדולה. אמרו לה חכמים: מה עשית שזכית לכך? אמרה להם: מימי לא ראו קורות ביתי קלעי שערי. אמרו לה: הרבה עשו כן, ולא הועילו"; נדה ע"ב - עא ע"א: "שלשה דברי דרך ארץ; מה יעשה אדם ויחכם? אמר להן: ירבה בישיבה, וימעט בסחורה. אמרו: הרבה עשו כן ולא הועילו להם! אלא... מה יעשה אדם ויתעשר? אמר להן: ירבה בסחורה, וישא ויתן באמונה. אמרו לו: הרבה עשו כן ולא הועילו! אלא... מה יעשה אדם ויהיו לו בנים זכרים? אמר להם: ישא אשה ההוגנת לו, ויקדש עצמו בשעת תשמיש. אמרו: הרבה עשו כן ולא הועילו! אלא...".

“הרבה עשו... כרבי שמעון בן יוחי ולא עלתה בידן”

ד

מניתוח עדי הנוסח כמו מניתוח הלשון אי-אפשר להגיע להכרעה מה היה הנוסח המקורי של הסוגיה. אפשר שלפנינו 'חילופי גרסה' - כמונח שקבע א"ש רוזנטל.⁸ לדבריו, יש מן החילופים בכתבי היד של התלמוד שאינם משקפים הבדלי העתקה או הגהות פרשניות: "לא שינויים חזותיים של סופרים שמעיינים במה שלפניהם ומעתיקים אלא שינויי אוזן של תלמידים שומעים; ויותר מזה: שינויי פה של חכמים מרצים". כפי שקבע רוזנטל, בחלק מחילופים אלה אין לפנינו הבדלי עניין אלא 'תרי לישאני וחד טעמא' - שני לשונות שמוכנס אחד.⁹

לפי הבחנה זו, אין מדובר במימרה שלנו בגרסה אחת מקורית ובגרסה אחת משנית ומאוחרת, אלא בשתי גרסאות שכל אחת מהן מסרה את המימרה של אביי בלשונה. אם כנים דברינו אין ללשונות השונים משמעויות שונות, אלא שיוצרי הלשונות התכוונו לאותו עניין בדיוק וכל אחד ניסח זאת בלשונו.

הלשונות השונים אינם מלמדים על פירוש הדברים ועלינו לנסות ולקבוע מה היה המובן המקורי של דברי אביי על סמך שיקולים אחרים. מסתבר שאביי פנה בדבריו לתלמידי החכמים. קביעה זו עולה בקנה אחד עם דברי רבא המובאים מיד לאחר דבריו ומופנים אל 'רבנן'. יתרה מזאת, קשה לומר שההתלבטות של אביי האם צריך להקדיש את כל שעות היום ללימוד תורה הייתה רלבנטית כלפי המון העם.

הבנה זו של המימרה של אביי אינה רק לפי הנוסח של 'רבנן עבדי', אלא גם לפי הנוסח 'הרבה עשו'. גם לפי נוסח זה אביי פנה אל החכמים ואמר שהרבה מהם עשו כרשב"י ולא עלתה בידן.

לאור דברינו, הפירוש שהציעו מ' בר וי' חזני שאביי פנה בדבריו לרבנן, נראה כפירוש נכון יותר, אבל לא מן השיקולים הטקסטואליים - שהרי לפי דברינו לא ניתן להוכיח מהו הנוסח המקורי במקרה זה - אלא בגלל ההקשר של המימרה וההבנה הפשוטה של דברי אביי.

על פי דרכנו למדנו ששני נוסחים מקבילים שבאו לעולם על מנת להביע רעיון אחד, יצרו במשך הזמן פירושים שונים ומנוגדים.

8. א"ש רוזנטל, 'תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי', תרביץ נז, תשמ"ח, עמ' 30.

9. שם, עמ' 24-25.

נספח : עדי הנוסח לברכות לה ע"ב : אמר אביי...

גרסת : הרבה עשו

וילנא	אמר	אביי הרבה	עשו	כרבי	ישמעאל	ועלתה	בידן	כר'	שמעון	בן	יוחי	ולא	עלתה	בידן
כ"י אוקספורד	אמ'	הרבה	עשו	כר'	ישמעאל	ועלתה	בידם	כר'	שמעון	בן	יוחאי	ולא	עלתה	בידם
ד' שונצינו	אמ'	אביי הרבה	עשו	כר'	ישמעאל	ועלתה	בידן	כר'	שמעון	בן	יוחי	ולא	עלתה	בידן
ד' ונציה	אמר	אביי הרבה	עשו	כר'	ישמעאל	ועלתה	בידן	כר'	שמעון	בן	יוחי	ולא	עלתה	בידן
עין יעקב	אמר	אביי הרבה	עשו	כר'	ישמעאל	ועלתה	בידם	כר'	שמעון	בן	יוחאי	ולא	עלתה	בידם
ילקוט שמעוני	אמר	אביי הרבה	עשו	כר'	ישמע'	ועלתה	בידן	כר'	שמעו'	בן	יוחי	ולא	עלתה	בידן
ס' אמונה ובטחון ¹⁰	אמר	אביי הרבה	עשו	כר'	ישמעאל	ועלתה	בידן	כר'	שמעון	בן	יוחי	ולא	עלתה	בידן

גרסת : רבנן עבדי

פירנצה	א'	אביי הוו רבנ'	דעבדי	כר'	ישמע'	ואיקיים	בידיהו תלמודייהו	ואיכ' רבנן דעבדי	כר'	שמע'	בן	יוחי	ולא	איקיים	תלמודייהו	בידיהו
מינכן	אמ'	אביי הוו רבנן	דעבדין	כר'	ישמעאל	ואיקיים	בידיהו	ורבנן דעבדין	כר'	שמעון	בן	יוחאי	ולא	איקיים	בידיהו	
פאריס	אמ'	אביי טובא דרבנן	עבדו	כר'	ישמעאל	ואהנו		כר'	שמעון	בן	יוחאי	ולא	אהנו			
הגדות התלמוד ¹¹	אמר	אביי טובא מרבנן	עבדי	כר'	ישמעאל	ואהנו		כר'	שמעון	בן	יוחאי	ולא	אהנו			
קטע גניזה 2068 ¹²	טובא מרבנן	עבדו	כר'	ישמעאל	ואהנו	כר
קטע גניזה 414 ¹³	מרבנן	ע[בד]ו	כר' ...ל	ואהנו		כר'	יוחי	ולא	אהנו			

גרסת : הוו דעבדי

מדרש הגדול	אמר	אביי הוו	דעבדי	כר'	ישמעאל	ואיקיים	בידיהו	הוו דעבדי	כר'	שמעון	בן	יוחאי	ולא	איקיים	בידיהו
------------	-----	----------	-------	-----	--------	---------	--------	-----------	-----	-------	----	-------	-----	--------	--------

10. הרב ח"ד שוועל, **כתבי הרמב"ן** ב, עמ' שנו, ירושלים תשכ"ד.

11. דפוס קושטא רע"א (1511) וכן בכתב יד לונדון בר"מ 406, מהמאה ה-17. בכתב יד פרמה 3010 משנת 1507, המימרא של אביי אינה מופיעה.

12. קטע גניזה שסימנו: כ"י ניו-יורק, ספריית אדלר 2068.

13. קטע גניזה שסימנו: כ"י קיימברידג' TS NS 329.414.